ध्वण ध्वाने भ्वा॰ अक॰ पर॰ सेट्। ध्वणति अध्वाणीत् अध्वणीत् दध्वाण।

ध्वन रवे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। ध्वनति अध्वानीत् अध्वनीत् दध्वान। मित् वा घटादि ध्वनयति ध्वानयति।

ध्वन शब्दे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। ध्वनयति अदिध्वनत् अध्वनयीत्। शब्द इह अव्यक्तध्वनिरूपः। मृदङ्गः ध्वनयति" इत्यादि।

ध्वन पु॰ चु॰ "ध्वन" पा॰ एरच् भावे अच्। अव्यक्तशब्दे

ध्वनन न॰ध्वन्यते व्यज्यतेऽर्थोऽनेन घटा॰ध्वनि—करणे ल्युट्। १अलङ्कारोक्ते वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थस्य बोधनात्मके व्यञ्जनावृत्तिरूपे शब्दनिष्ठे व्यापारभेदे "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः। सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च"। "वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम" सा॰द॰। भावे ल्युट्। २अव्यक्तशब्दकरणे "पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च" आश्व॰ श्रौ॰ ३।६।८

ध्वनमोदिन् पु॰ ध्वनेन ध्वानेन मोदयति मुद—णिच्—णिनि। १भ्रमरे शब्दरत्ना॰। २मधुकर्य्यां स्त्री ङीप्

ध्वनि पु॰ ध्वन—इन्। १मृदङ्गादिशब्दे "शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः। कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णाद्याः कादयो मताः" भाषा॰। शब्दविशेषस्य ध्वन्यात्मकता शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्व्यवस्थापिता यथा "स च शब्दः द्विविधः बुद्धिहेतुरबुद्धिहेतुश्च। तत्राबुद्धिहेतुर्मेघादिशब्दः बुद्धिहेतुश्च द्विविधः। स्वाभाविकः काल्पनिकश्च उभयत्रापि ध्वनेरुपकारकत्वात् ध्वन्यात्मकता। तत्र स्वाभाविको वर्णविशेषानभिव्यञ्जको हसितरुदितादिरूपः प्राणिमात्रसाधारणः। काल्पनिकोऽपि त्रिविधः वाद्यादिशब्दः गीतिरूपः वर्णात्मकश्च। तत्र भेरीशब्दादिरूपो वाद्यरूपः माधवादिरागाभिव्यञ्जकनिषादादिस्वररूपो गीतिरूपः ध्वनिविशेषसहकृतकण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यश्च वर्णात्मकः। "ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णवतो वर्णविशेषमनधिगच्छतः कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च तारत्वादिविशेषमवगमयतीति" शारीरकभाष्योक्तेस्तारत्वादिधीहेतुर्ध्वनिरित्यवसेयम्। जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानामनुत्पत्तेर्ध्वन्युपलम्भात् हसितरुदितादौ वर्णोत्पत्तिमन्तरेणैव तत्प्रतीतेश्च सर्वशब्दजनकता ध्वनेरवसीयते।"

तद्भेदस्वरूपादिकं तत्रैव स्थानान्तरेऽस्माभिर्निर्णीतं यथा "तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः। तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति। "स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च। स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वलक्षितः। तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः। प्रतिपादितञ्च तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः। स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्य्यते"। शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादिधीहेतुरुपचर्य्यते इति तदर्थः। एवञ्च विलम्बितोच्चारणस्थले तद्वर्णानां तद्बोधजनितसंस्काराणां वा बहुक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने लाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्। भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनेन अत्रापि तथाकल्पनौचित्यात्। अतएव महाभाष्ये "एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुण इत्यादिना"ऽभिव्यक्त्युपकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभिहितञ्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि मानम्। यथा "ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। ह्रस्वोमहांश्च केषाञ्चित् स्वयं नैव स्वभावत" इति। न स्वभावतस्तद्रूपेण स्फोटो लक्ष्यत इत्यर्थः। ध्वनिविकारे च वायुसंयोगविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विलम्बितत्वम् अल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः।

३उत्तमकाव्ये "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः" काव्यप्रका॰

"इदं काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यम्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य" वृत्तिः। "इदमिति वाच्यादतिशयिनि वाच्यादधिकास्वाद्ये व्यङ्ग्ये सति इदं काव्यमुत्तमं तदेव च बुधैर्ध्वनिः कथित इत्यर्थः। ननु ध्वनिपरिभाषा क्वापि केनापि न कृता तत्कथमलङ्कारशास्त्रे सा कृतेति आकाङ्क्षायां वैयाकरणरूपबुधसंवादं दर्शयन् व्याचष्टे बुधैः वैयाकरणैरिति एवञ्च सेयं